

**СИРІЙСЬКИЙ РОМАН
ПРО СВ. КЛИМЕНТА РИМСЬКОГО
І ЙОГО РАННЯ СЛОВ'ЯНСЬКА ВЕРСІЯ**

Daria Morozova

THE SYRIAN ROMANCE OF ST. CLEMENT OF ROME,
AND ITS EARLY SLAVONIC VERSION

Анотація. Стаття аналізує етичний та богословський зміст апокрифічної сирійської «автобіографії» св. Климента Римського (Скорочення діянь Петра або Епітоме), а також її ранній слов'янський переклад (Житіє Климента). Дослідження застосовує історико-філософську, патристичну та філологічну методологію, щоб окреслити специфіку вчення св. Климента, як його уявляє грекомовна сирійська пам'ятка з циклу псевдо-Клементин. Методи компаративної текстології та перекладознавства застосовуються, щоб проаналізувати особливості слов'янської версії твору.

Дослідження виявило, що, всупереч уявленням видавця слов'янської версії, П. Лаврова, переклад, безсумнівно, був виконаний за архаїчною, до-метафрастовою редакцією твору. Відтак, він може бути датований IX ст. і походити з перекладацького осередку учнів Кирила і Мефодія. Популярність пам'ятки серед слов'янських читачів почасти пояснюється збереженими у перекладі архаїчними рисами первинної версії твору, такими як наочна образність, експресивний виклад, діалогічність. Така жвава оповідь полегшувала сприйняття концептуально насиченого етичного змісту твору.

В центрі обох версій твору – грецької і слов'янської – етична категорія людинолюбства (φιλανθρωπία), що постає центральною християнською чеснотою. Чимала частина Епітоме відведена детальному поясненню цієї категорії та відрізненню її від інших чеснот. В оригіналі етика філантропії протистойть астрологічній ідеології, яку представляє отець Климента Фавст. Погляди, які висловлює Фавст, спираються на натурфілософські уявлення ранніх грецьких стоїків. Апостол Петро, вчитель Климента, відповідає на його аргументи з позиції юдеохристиянського монотеїзму, посилаючись на біблійну історію свого народу. Елінізм стикається з біблійним монотеїзмом. Таким чином, Епітоме постає реплікою у полеміці між «християнами з язичників» та «християнами з обрізаних» (ебіонітами), що століттями збурювала сирійську Церкву.

Але в перекладі цей мотив зіткнення світоглядів лишається затемненим, оскільки перекладач, схоже, не розпізнає ані термінологію стоїчної натурфілософії, ані астрологічну проблематику, ані дебати між традиціями Петра і Павла у Сирії. Відтак, уся стоїчна термінологія Фавста зводиться до єдиного поняття «бытіє». Таким чином, в перекладній версії полеміка точиться не так поміж християнством і астрологією, як поміж етикою та «онтологією». Натомість перекладач збагачує філософську канву твору полісемічною слов'янською лексикою, на кшталт поняття «празності» яке по-новому висвітлює роль понтифіка у настановах Петра Климентові.

Порівняння грецької та слов'янської версій Епітоме – приписуваної св. Клименту автобіографії – з його єдиним автентичним твором, 1 Посланням до коринф'ян, дозволило зробити ще один неочікуваний висновок. Усі ці твори не лише присвячені одній головній проблемі – відновленню мира у розділеній суперечками християнській громаді, але й пропонують подібні способи виходу з кризи шляхом братолюбності, солідарності та поваги до інакшості ближніх. Це може казати або про

Д. Морозова. Сирійський роман про св. Климента Римського...

те, що автор сирійського апокрифа надихався справжнім Климентовим Посланням до коринфян, або про те, що образ св. Климента, який встиг скластися у ранній традиції, досить владно диктував повідомлення псевдоепіграфа. Завдяки цій співзвучності, апокрифічний твір сирійських ебіонітів справді певною мірою знайомив слов'янських читачів із ідеями Климента Римського, єдина автентична праця якого була майже невідомою у середньовіччі.

Ключові слова: *св. Климент Римський, псевдо-Клементини, Антіохія, ебіоніти, переклад.*

Abstract. *The article analyzes the ethical and theological content of the apocryphal Syrian «autobiography» of St. Clement of Rome (Epytome), as well as its early Slavic translation (Life of St. Clement). The study uses historical-philosophical, patristic and philological methodology to outline the specific teachings, attributed to St. Clement by this Greek-speaking Syrian text from the pseudo-Clementine cycle. The methods of comparative textology and translation studies are used to analyze the features of the Slavic version of the work.*

The study revealed that, contrary to the ideas of the publisher of the Slavic version, P. Lavrov, the translation was undoubtedly made according to the archaic, pre-metaphrasic version of the work. Therefore, it can be dated to the ninth century and come from the school of Cyril and Methodius. The popularity of the monument among Slavic readers is partly explained by the archaic features of the original version of the work preserved in the translation, such as graphic imagery, expressive presentation, and numerous dialogues. Such a lively account facilitated the perception of the conceptually rich ethical content of the work.

At the heart of both Greek and Slavic versions is the ethical category of philanthropy (φιλανθρωπία), which figures as a central Christian virtue. Much of the Epitome is devoted to a detailed explanation of this category and its distinction from other virtues. In the original, the ethics of philanthropy is opposed to the astrological

ideology represented by Clement's father Faust. Faust's views are based on the natural philosophical ideas of the early Greek Stoics. Apostle Peter, Clement's teacher, responds to his arguments from the standpoint of Judeo-Christian monotheism, referring to the biblical history of his people. Thus, Hellenism is confronted with biblical monotheism. So, Epitome appears a kind of argument in the controversy between Gentile Christians and Judeo-Christians (Ebionites), which has troubled the Syrian Church for centuries.

However, in translation, this clash of worldviews remains obscured, as the translator does not seem to recognize either the terminology of Stoic natural philosophy, or astrological issues, or the debate between the traditions of Peter and Paul in Syria. Thus, all the Stoic terminology of Faust is reduced to a single concept of «being». Therefore, in the translated version, the controversy is not so much between Christianity and astrology, as between ethics and «ontology». Instead, the translator enriches the philosophical outline of the work with polysemic Slavic vocabulary, which sheds new light on the role of the bishop in Peter's instructions to Clement.

Comparison of the Greek and Slavic versions of the Epitome – an autobiography attributed to St. Clement – with his only authentic work, 1Corinthians, allowed to draw another unexpected conclusion. All these works are not only devoted to one main problem – the restoration of peace in the controversial Christian community, but also offer similar ways out of the crisis through brotherly love, solidarity and respect for the otherness of the fellow Christians. This may indicate either that the author of the Syrian apocrypha was inspired by the true Epistle of Clement to the Corinthians, or that the image of St. Clement, that developed in the early tradition, dictated the message of the pseudo-epigraph quite powerfully. Due to this consonance, the apocryphal work of the Syrian Ebionites did to some extent acquaint Slavic readers with the ideas of Clement of Rome, whose only authentic work was almost unknown in the Middle Ages.

Д. Морозова. Сирійський роман про св. Климента Римського...

Keywords: *St. Clement of Rome, pseudo-Clementines, Antioch, Ebionites, translation.*

Здавна поширений у київській традиції культ сщмч. Климента Римського – яскравий приклад не передбачуваності християнського передання. Адже шануванням святого понтифіка ми зобов'язані, не в останню чергу, християнській Сирії. У даному дослідженні ми розглянемо впливову на Русі псевдоепіграфічну «автобіографію» св. Климента, що походить із сирійських ебїонітських кіл, проаналізуємо створений нею образ святого папи, а також зосередимось на відтворенні цього образу в архаїчній слов'янській версії пам'ятки, яка мало привертала увагу вчених.

Статус св. Климента як *римського* святителя і водночас першого з діячів *грецької* патристики визнається і Переданням, і наукою. Йому присвячені перші 2 томи знаменитої серії абата Міня *Patrologia Graeca*. Його ім'я відкриває чи не будь-яку історію патристики. Зокрема, саме з нього починалися всі курси патрології у дореволюційній Київській академії. Для багатьох поколінь християн св. Климент, словами українського історика Івана Франка, «був найпомітнішим, після апостолів, репрезентантом первісної, ще не розділеної Церкви, який своїми *подорожами, життям і мучеництвом* обіймав в рівній мірі Схід і Захід» [Франко 1981: 220]. Але як раз автентичність відомостей про його *подорожі, життя і мучеництво* вчені оцінюють дуже по-різному. Частина цих уявлень походить із християнської Сирії, де був свій особливий культ св. Климента.

У переданні Церкви образ св. Климента Римського формувався поступово. Чи не з апостольських часів Церква вшановує його як учня і соратника апостолів Петра і Павла

(пор. Філ. 4:3), як четвертого єпископа Римської кафедри¹. Однак про мучеництво св. Климента джерела згадують лише з кінця IV ст.² Близько цього часу поступово складається коло пам'яток, приписуваних св. Клименту або присвячених йому [Jones 1982]. Ці Псевдо-Клементини прийнято пов'язувати з ебіонітським (юдео-християнським) рухом у сирійському християнстві³.

Ймовірно, наприкінці V ст. з'являється латинський мартиролог (*Passio St. Clementi*), що пов'язує кончину Климента з Херсонесом, грецькою колонією в Криму [Paschke 1966: 3]. Кримська версія мучеництва Климента фігурує і в записках диякона Феодосія, який відвідав Херсонес 537 року – якщо, звичайно, це не пізніша інтерполяція. Не викликає сумнівів, що в VI ст. Григорій Турський розповідає про заслання святого, утоплення його в море і про чудесний відхід моря щорічно в день його пам'яті⁴. (Згодом ця розповідь увійшла до *Золотої Легенди* Якова Ворагинського та інших західних джерел [Jacobus de Voragine 1900: 118 – 124]).

Подальший спалах інтересу до св. Клименту пов'язаний із пошуками і набуттям його мощей в Херсонесі в 861р. свв. Кирилом і Мефодієм. 868 року брати урочисто перенесли частину мощей святого на його батьківщину, до Рима. Там вони були зустрінуті з великими почестями, а їхня місія просвіти слов'ян була схвалена папою Адріаном II, який освятив і поклав на престол перше Євангеліє слов'янською мовою [Флоря 1981: 90-91]. Це було не тільки важливою подією для становлення слов'янської культури, а

¹ Згідно з Іринеєм Ліонським; згідно же з Тертуліаном і Псевдо-Клементинами, Климент був висвячений самим Петром.

² Руфин Аквілейський (з яким не погоджується св. Єроним), папа Зосим у Посланні 417 р., Везонський собор 442 р.

³ Цей погляд домінує у сучасній науці, але є й інші підходи, див. [Jones 1982: 9-11].

⁴ *De Gloria martyrium*.

й значним кроком до подолання конфлікту між Константинополем і Римом, що намічався вже тоді [Dvornik 1962]. Для популяризації цієї події багато потрудився і сам св. Кирило, і його учні, і їхні західні сучасники, як-от папський бібліотекар Анастасій (875 р.⁵), розповідь якого склала основу т. зв. Італійської легенди⁶.

Сучасні дослідники розмірковують про ті чи інші політичні інтриги, що нібито спонукали імператора Никифора до пошуків мощей святого Папи і передачі їх в Рим [Уханова 2000]. Інші говорять про корисливий інтерес церковної влади Херсонеса⁷. Треті, навпаки, вважають, що початковий імпульс виходив від самих св. Кирила і Мефодія [Хабургаєв 1994]. Але що б не спонукало церковну і світську владу на пошуки мощей понтифіка і якими б не були обставини їх віднайдення, фактом історії культури залишається те, що «апостоли слов'ян» обрали св. Климента покровителем своєї місії і, тим самим, освятили його ім'ям появу в християнському світі нової богослужбової мови.

Саме з цієї причини «найбільше значення культ св. Климента, папи Римського, набув на Русі, де він мислився першим небесним патроном країни протягом усього XI ст., а його мощі використовувалися в обряді хрещення киян» [Уханова 1998; пор. Верещагіна 2011]. Про центральну роль св. Климента в Київській традиції свідчить, зокрема, його помітне місце у розписах провідних храмів столиці – Софійського собору, Десятинної церкви, Кирилівської церкви [Нікітенко 1996; Нікітенко 2016: 138-141; Марголіна 2001: 124-146]. У *Слові на оновлення Десятинної церкви* Климент по-

⁵ Послання єпископу Гаудеріку Веллетрійському.

⁶ *Vita cum Translatione S. Clementis*.

⁷ І. Франко вважав, що віднайдення мощей відбулося задовго до місії Кирила і Мефодія, на поч. IX ст., а брати лише перенесли святиню до Рима. Однак ця гіпотеза не знайшла підтримки.

стає ледве не хрестителем Русі. Глава мученика належала до головних київських святинь [Никитенко, Корниенко 2014: 151]⁸.

Водночас, не пустим є питання про те, яке відношення цей культ мав до самого святого понтифіка. Єдиний автентичний твір св. Климента – *Перше Послання до коринфян* – був дуже мало відомий у середньовіччі. Хоча в перші століття християнської ери *Послання* мало значний авторитет, і низка давніх авторів свідчила про його автентичність, згодом воно було практично забуте (імовірно, в зв'язку з недовірою, висловленою Трульським собором кінця VII ст.⁹). До нас дійшли усього два давніх рукописи цього тексту¹⁰. З цієї причини *Послання* не було перекладене слов'янською (принаймні такий переклад невідомий науці) [Ткаченко, Виноградов 2015: 417-418, 456].

Натомість у кириличному просторі користувалася популярністю низка апокрифічних творів, присвячених св. Клименту – не лише грецьких, латинських і власне слов'янських (авторства св. Кирила), але й сирійських за походженням. Зокрема, слов'янське *Житіє* Климента, укладене від імені самого понтифіка, являє древній переклад однієї з сирійських Псевдо-Климентин, відомої як *Скорочення діянь*

⁸ Нині у Києво-Печерській лаврі шанується святина, яку вважають главою св. Климента Римського. Але сучасні дослідження проблематизують ідентифікацію цієї святини, яка з'явилася в монастирі 1988 року, див. [Верещагіна 2011, с. 95-100; Верещагіна 2019, с.195-200].

⁹ 85 *Правило святих апостолів* приписувало читати в церквах обидва Климентових *Послання* (як справжнє, так і псевдоєпіграфічне). На цю практику посилався Євсевій Кесарійський (*Hist. eccl.* IV. 23). Однак апокрифічний характер *Другого Послання* викликав згодом підозру, і П'ято-Шостий (Трульський) собор у 2 правилі відмінив розпорядження Апостольських правил щодо обох *Послань*.

¹⁰ В Александрійському унціальному кодексі (IV-V ст.) та в кодексі Константинопольському, чи Єрусалимському (XI ст.). Збереглися також давні переклади *Послання*: латинський (II-III ст.), сирійський (VIII в.) і два неповних коптських переклади (IV-VII стт.).

Д. Морозова. Сирійський роман про св. Климента Римського...

Петра (Ἐπιτομή) [Dressel 1859]. Саме ці апокрифи забезпечили популярність Климента серед слов'ян і, зокрема, на Русі.

Отже, той текст, який сьогодні становить ядро наших уявлень про Климента Римського, майже не був знайомий середньовічним читачам. І навпаки, пам'ятки, на яких ґрунтувалося шанування св. Климента в середньовіччі, з погляду сучасної науки, не належать йому. При такому істотному розходженні поглядів виникає резонне питання, чи можемо ми взагалі стверджувати, що мова йде про один і той ж культ, про одного й того ж святого. Тим не менш аналіз усієї сукупності творів, приписуваних Клименту і присвячених йому, засвідчує наявність у ранній традиції доволі чіткого образу цього святого. Цей впізнаваний образ папи-миротворця, ймовірно, заснований на його справжньому Посланні, забезпечував той чи інший рівень континуальності усієї величезної літератури, героєм якої є Климент.

Головним завданням Климентового *Першого Послання до коринфян* є питання, як воскресити християнське братолюбство в громаді, яка зазнала кризи розділення і втратила даний їй колись «глибокий і рясний мир» [Migne 1857: 209]¹¹. Климент висловлює крайнє пригнічення тим, що взаєморозуміння між братами у вірі було втрачено: «До чого у вас чвари, – запитує він, – гнів, незгоди, розділення, війна? Чи не одного Бога й одного Христа ми маємо? Чи не один Дух благодаті вилитий на нас, чи не одне покликання у Христі? Для чого роздираємо і розриваємо члени Христові, повстаємо проти власного тіла і доходимо до такого боже-

¹¹ Тут і далі ми покликаємось на *Послання до коринфян* за виданням у серії *Patrologia Graeca* абата Міня, наводячи його в українському перекладі прот. Петра Зінича.

вілля, що забуваємо, що ми один одному члени?» [Migne 1857: 303]. Вихід з цієї кризи Климент бачить в смиренні один перед одним і, можемо сказати, в повазі права інших людей на інакшість.

Цікаво, що в приписуваних йому текстах, принаймні, у деяких із них, св. Климент – точніше, його образ – вирішує ту ж саму задачу, тільки дещо в іншому розрізі. Розглянемо це на прикладі апокрифічної «автобіографії» Климента, відомої як *Скорочення діянь Петра* (в слов'янській традиції, просто *Житіє Климента*).

Климент очима сирійських єбїонітів

Enitome є не просто цікавим і глибоким апологетичним твором, але й реплікою у дебатах між прибічниками двох апостольських традицій, що століттями конкурували у Сирії, – орієнтованої на збереження старозавітних звичаїв юдеохристиянської традиції Петра і орієнтованої на оновлення та універсалізм традиції Павла. Велика увага, яку пам'ятка надає постаті Петра, і приписувана йому тут центральна роль у християнізації Антіохії, не випадкові. Це піднесення «апостола обрізаних» має на увазі вигладження ролі «апостола язичників». *Скорочення діянь Петра* тісно пов'язує Климента, що постає оповідачем, із апостолом Петром, який займає центральне місце в його оповіді. Климент фігурує тут як учень первоверховного апостола, навернений ним до християнства, його помічник і літописець. Таким чином, апокриф, по суті, втягує святого папу у тривалу богословську полеміку, що входила до складного процесу «розділення шляхів» (*parting of the ways*) між юдеохристиянством і «етнохристиянством». Водночас, цей же твір на свій кшталт намацує шляхи подолання тривалої ворожнечі.

Місце *Enitome* в корпусі Псевдо-Климентин викликає полеміки, як і все інше, пов'язане з цим колом пам'ят-

ників, але більшість вчених сходяться на думці, що воно являє собою «ретельно оброблене і вичищене скорочення *Гомілій*» псевдо-Климента [Jones 1982: 81-85; прим. 427]. Видавець *Епітоме* датує її кін. V в. – поч. VI ст. [Paschke 1966: 3-4]. Безсумнівно, цей текст позбавлений гетеродоксальних, гностичних рис, властивих іншим Клементинам (особливо *Гоміліям*); але все ж він безпосередньо відсилає до близько-східної традиції, з якої він походить. Отже, для грецьких і слов'янських читачів знайомство з цією пам'яткою було зустріччю не тільки з римським християнством, але й із сирійським. Зокрема, важливу роль в усіх Клементинах та їх перекладних версіях, від слов'янського *Життя Климента* до ісландської *Клеменс-Саги*, грає Антіохія. В *Епітоме* вона є місцем розгортання основних подій.

«Автобіографія» св. Климента знайшла популярність у всьому християнському світі не тільки через авторитет цього святого, а й завдяки експресивній художній формі і захоплюючій гостросюжетній канві цієї пам'ятки. Цю хвилюючу розповідь про поневіряння родичів Климента у пошуках один одного слушно розглядають як зразок пізньо-античного роману [Jones 1982: 31-32]. Водночас, за глибиною богословських та етичних міркувань, він наближається до романів К'еркегора або кіно-романів Тарковського. У *Епітоме* персонажі втілюють різні філософські позиції, оживляючи досить насичений у концептуальному плані текст. У пам'ятці представлена різноманітна етична проблематика: тут обговорюються і моральні дилеми, пов'язані з канонічним правом, і педагогічні питання, і навіть проблеми біоетики: евтаназія [Dressel 1859: 52, 54], аборти як наслідок освіти на основі грецької міфології [Dressel 1859: 36].

Але головна тема *Епітоме* дотична до проблематики автентичного Климентового *Послання до коринф'ян*: це кате-

горія *людинолюбства* (φιλανθρωπία), яка в бесідах Петра з Климентом постає певним центром християнської духовності. Решта чеснот оцінюються відносно неї [Dressel 1859: 102]. Саме людинолюбство дозволяє громаді залишатися разом незважаючи на всі випробування. В автентичному *Посланні до коринфян* св. Климент наставляє громаду не засмучуватись тими відмінностями, які вони вбачають між собою: адже «ні великі без малих, ні малі без великих не можуть існувати. Усі вони немов би зв'язані разом, і це дає користь. Візьмемо наше тіло: голова без ніг нічого не значить, так само і ноги без голови, і найменші члени в тілі нашому потрібні і корисні для цілого тіла; усі вони одностайні, злагодженим підпорядкуванням служать для здоров'я цілого тіла» [Migne 1857: 209]. Джерело цього вчення намагається представити апокрифічне *Житіє*, де Петро, використовуючи ту ж метафору Церкви як тіла, вчить своїх слухачів «в багатьох тілах дотримуватися одного етосу і що кожен бажає собі, те думати і про ближнього» [Dressel 1859: 36].

Визначити християнське людинолюбство непросто: як пояснює Климентові Петро, воно відрізняється від звичайної любові (φιλία) універсальністю і досконалою безкорисливістю; воно «підпорядковує кожну людину тому, що за межами ества»¹². Петро демонструє це Клименту досить нетривіальними спостереженнями над вчинками інших персонажів [Dressel 1859: 58-62].

Однак навіть сам Климент зізнається, що не в змозі «прийняти в розумі» цю етичну концепцію. Щоб допомогти йому, Петро вдається до несподіваної гендерної метафори. Людинолюбство, – каже він, – подібно до людського

¹² “ἢ δὲ φιλανθρωπία ἄνευ τοῦ φυσικῶς πείθοντος πάντα ἄνθρωπον”, «человеколюбие же, кроме еже по естеству повиня всякаго человека» [Лавров 1911: 119].

роду, розділяється на дві статі: чоловічу і жіночу (ἀρρενὸτητα). Чоловіча половина (ἄρρεν) людинолюбства – це «досконала любов до всякої людині», а жіноча (θηλυ) полягає в тому, щоб «милувати» і «живити спраглих», тобто в конкретних проявах цієї любові [Dressel 1859: 60-62]. Ця гендерна образність використовується неодноразово протягом усього тексту.

Випробувати глибини незбагненною християнської любові неможливо без страху Божого; тому, – пояснює Петро, – праведна людина, «як наречена наводиться, ніби до нареченого, до страху, і так народжує помисли людинолюбства» [Dressel 1859: 64]. Але якщо батько людинолюбства – страх Божий, то матір'ю його, мабуть, можна назвати просвічений розум: це святоотцівський мотив, який згодом стане ключовою метафорою епохи Просвітництва. «І воістину, – каже Петро, – коли *ум* просвічується *розумом*, той, хто пізнав, може стати добрим» [Dressel 1859: 44]. Хоча Петро відрізняє людинолюбство від звичайної дружби (φιλία), в *Житті* ці дві теми тісно пов'язані. «Хіба не знаєш, – запитує Климента Петро, – що друзі перебувають разом завдяки пам'яті, навіть коли тілесно вони порізно? Також інші, тілом перебуваючи разом, через забуття, віддаляються один від одного» [Dressel 1859: 46].

Автобіографія Климента: слов'янська версія

Слов'янський переклад *Епистоми*, серед інших пам'яток, пов'язаних із Климентом, був виданий П. Лавровим 1911 року¹³. На відміну від текстів, пов'язаних із Херсонесом, які ретельно вивчаються, він досі мало досліджений¹⁴ і не

¹³ За списком поч. XV ст. ТСЛ 682. [Лавров 1911: 47 – 114]. Критичного видання не існує.

¹⁴ Хоча на межі XIX-XX стт. до цього тексту побіжно зверталися Л. Писарев, О.Соболевський та І. Франко. Пізніше цю пам'ятку згадував також С.Верещагін [Верещагін 1994, Верещагін 1996].

має точного датування. Сам видавець слов'янської пам'ятки помилково вважав, що переклад ви-конаний за текстом у Метафрастовій редакції X ст. (виданій у 2 томі *Патрології* Міня) [Лавров 1911: XI]. Однак слов'янський переклад рязуче відрізняється від цього тексту. Мабуть Лаврову було недоступне видання Дресселя 1859 р., що містить обидві основні редакції *Житія*. Порівняння текстів показує, що переклад в точності відповідає давнішій, до-Метафрастовій версії (за винятком маленького до-повнення про посмертні чудеса Климента в Херсонесі). Можливо, це означає, що переклад був створений ще до появи Метафрастової *Enitome*.

Раннє датування слов'янського перекладу *Enitome* цілком імовірно з огляду на апологетичне значення цього яскравого твору. Як відомо, свтт. Кирило і Мефодій, здобувши мощі св. Климента, докладали чимало зусиль для популяризації культу цього святого – центрального для проповідуваної ними парадигми християнства – як у Римі, так і серед слов'ян. Ними були створені перші оригінальні та перекладні твори на честь Климента, як-от Слово на віднайдення його мощей [Ткаченко, Виноградов 2015: 417-418, 455; Верещагіна 2019, с.63-74]. Захоплююче життє Климента цілком могло би бути важливим пунктом порядку денного їхнього перекладацького осередку. Однак це припущення вимагає дальших лінгвістичних досліджень слов'янського тексту.

Втім, не виключено, що навіть і маючи в своєму розпорядженні обидві версії *Житія* Климента, слов'янський перекладач міг віддати перевагу старій версії, не розділяючи тих смаків освічених візантійців, на які орієнтував свій виклад преп. Симеон Метафраст. Справді, особливості старої версії зумовили її велику популярність у кириличному просторі.

Дослідники давньоруської перекладної літератури вказують, що слов'янські книжники загалом були схильні оживляти розлогі монологи та оповіді діалогами [Мещерський 1995]. Цій вимозі цілком відповідає первинна версія *Епітоме*, де складні моральні проблеми розглядаються в дружніх або полемічних бесідах Климента з Петром, Климента з Симоном Вохвом, Петра з батьком Климента і т.д. У пізнішій версії багато з цих обмінів репліками були виключені, а монологи стали більш розлогими. Ще одну рису, важливу для слов'янських читачів, становить наочна образність, яку значною мірою втрачає версія Метафраста. Щоб читач не ризикував втратити нитку міркувань, автор тексту ілюстрував їх яскравими образами на кшталт згаданої гендерної метафори людинолюбства (усуненої з пізнішого тексту).

Цікаво, що в слов'янській версії, завдяки специфічній передачі термінології, пам'ятка набуває додаткові етичні і анти-онтологічні конотації. Це виражається у великому диспуті між Петром і батьком Климента Фавстом, який у грецькому тексті постає астрологом і учнем Симона Волхва. Критикуючи християнську проповідь Петра, Фавст спирається на ключові категорії раннього стоїцизму, що складав філософську основу астрології. У тексті десятки разів фігурують терміни *ὑέσος* (становлення) і *περφορένη* (доля). Подібність цього дискурсу із вченням стоїків настільки явна, що паралельне місце з іншої Клементини, *Recognitiones*, деякі дослідники вважали запозиченням із якогось втраченого античного трактату – чи то Цицерона, то чи Панетія.

Однак слов'янській аудиторії IX-X ст. ці нюанси нічого не казали; так що в слов'янському пам'ятнику обидві ці категорії перетворюються на «буття». Відтак, астролог Фавст постає свого роду «гайдегеріанцем», апологетом он-

тології, який наполягає, що «все підпорядковується буттю» [Лавров 1911: 135] і «крім буття неможливо нічого помислити» [Лавров 1911: 135]. Відповідно Петро, який в оригіналі озвучує звичайні християнські аргументи проти шанування зірок, в перекладі займає, можна сказати, постонтологічну позицію, близьку до етики Еммануеля Левінаса. Посилаючись на своє юдейське походження, він заявляє, що «моє плем'я... заповідь має буття не слухати» [Лавров 1911: 136].

У тому ж дусі переважання етики над онтологією Петро не наводить Фавстові абстрактні метафізичні аргументи, а апелює до його особистої історії: «я ж кажу, що все, що було з тобою, влаштувалося за Божим провидінням» (а не за прогнозами астролога). Він закликає Фавста прийняти християнство не стільки через його філософські переваги, скільки заради членів його сім'ї, які, віруючи в вічні муки, будуть «засмучуватися» щодо його загибелі [Лавров 1911: 142]. Хоч як дивно, саме це – суто етичне – міркування філософ знаходить найбільш «логічним» (ακολούθως; *строино глаголеши*) [Лавров 1911: 142] і незабаром дійсно приймає святе хрещення.

Отже, богословське тло створення Житія, актуальний для Сирії V-VI ст. конфлікт між послідовним біблійним монотеїзмом та елліністичним світоглядом, непослідовність якого ебїоніти вбачали і в універсалістській версії християнства, не привернуло уваги слов'янського перекладача. Через термінологічну плутанину, вся драма зіткнення філософій залишилася за кадром слов'янської версії. Натомість, ця версія набула деякі власні філософські обертони, відсутні в оригіналі.

Приміром, цікавою лінгвістичною особливістю слов'янського *Житія* є частотне використання дієслова

праздновати (і безлічі похідних форм від нього), якими по-спідовно передається дієслово $\kappa\alpha\tau\alpha\rho\upsilon\epsilon\omega$ з його дериватами, але також низка інших слів, більш контекстуально. Ця неперекладна лексема поєднує дуже різні семантичні поля: спустошення, бездіяльності, звільнення і святкування. У тексті пам'ятки вона зустрічається десятки разів. У фінальному повчанні Петра Клименту як своєму наступнику на Римській кафедрі [Лавров 1911: 159-161] це слово постає парадигмою діяльності єпископа в суспільстві. Щоб виступати посередником, примиряючи народ в єдності людинолюбства, він повинен не лише звільнитися від усіх «життєвих турбот», а й стати внутрішньо вільним від усього контексту навколишнього соціального життя. Тому Петро забороняє Клименту виступати суддею в мирських позовах і конфліктах, щоб ангажованість (*одержимість*) актуальними проблемами не завадила йому «розрізняти слова істини» і шукати «корисного всім взагалі». Ці ідеї закладені вже в грецькому тексті, але в перекладі вони звучать зовсім по-іншому: єпископство підноситься над буднями соціальних протиріч, запрошуючи всіх в рівній мірі на *празник* літургійного спілкування. Ці та численні інші особливості слов'янської версії твору зумовлюють її унікальність на тлі грецького оригіналу.

Висновки. Таким чином, до популяризації культу сщмч. Климента папи Римського на Русі доклалася, зокрема, приписувана йому автобіографія сирійського походження, *Епітоме*. Ця пам'ятка захоплювала читачів не лише глибоким богословським та етичним змістом, а й гостросюжетною формою пізньоантичного роману, де концептуально насичені філософські бесіди розгортаються посеред мандрів та пригод героїв у пошуках загублених рідних. В ході цих перипетій Климент, вірний учень ап. Петра, опа-

нове справжній смисл християнської віри, що полягає у людинолюбстві.

Слов'янський переклад *Епітоме*, всупереч уявленню видавця, безсумнівно був виконаний за давньою, до-метафрастовою редакцією твору. Це свідчить про архаїчність перекладу, що може походити з осередку свв. Кирила і Мефодія. Цей переклад, на відміну від редакції Метафраста, зберігає принадні для слов'янських читачів риси викладу, як-от жвавість оповіді та насиченість діалогами. Дбайливо передаючи провідні етичні категорії твору, перекладач, водночас, ігнорує стоїчну натурфілософську термінологію з лексикону астролога Фавста, перетворюючи його на аполога розпливчастого «буття». Таким чином, безпосередній контекст появи *Епітоме*, актуальний для Сирії V-VI ст. конфлікт між послідовним біблійним монотеїзмом та елліністичним світоглядом, залишився поза увагою слов'янського перекладача. Дебати між двома версіями християнства – Петровою і Павловою – у перекладі були викривлені до невпізнаності. Натомість, пам'ятка збагатилася за рахунок місцевої лексики, чи не вперше застосованої тут у якості богословської термінології.

Список літератури

Верецагин Е.М. (1996). Обречение мощей Климента Римского. В Евгений Верецагин. *Христианская книжность Древней Руси* (сс.176-184). Москва-Берлин: Direct-Media.

Верецагина Н.В. (2011). *Климент Римский – небесный покровитель Киевской Руси*. Одесса: Астропринт.

Верецагина Н.В. (2019). *Христианские культы и реликвии древнего Киева (конец X – первая треть XIII в.)*. Одесса: Астропринт.

Лавров, П. А., ред. (1911). *Памятники христианского Херсонеса*. вып. 2. *Жития херсонских святых в греко-славянской письменности*. Москва: Тип. Лисснера.

Д. Морозова. *Сирійський роман про св. Климента Римського...*

Марголіна І. (2001). *Кирилівська церква в історії середньовічного Києва*. Київ.

Мещерский, Н.А. (1995). Искусство перевода Киевской Руси. В Никита Мещерский. *Избранные статьи* (сс. 246-271). Санкт-Петербург: Фил. фак. СПбГУ.

Никитенко Н.М., Корниенко В.В. (2014). *Собор святых Софии Киевской*. Киев: НАНУ.

Нікітенко Н.М. (2016). Образ святого Климента Римського в мозаїці Софії Київської. *Наш Крим*, 2, 134-143.

Нікітенко Н.М. (1996) Херсонеська святиня і розпис Софії Київської. В *Проблемы археологии и истории Боспора* (сс. 93-95). Керч.

Ткаченко А., Виноградов А., Турилов А. и др. (2015). Климент, сщмч, еп. Римский. В *Православная энциклопедия*, т. 2 (сс. 413-462). Москва.

Уханова, Е.В. (2000). Обретение мощей св. Климента, папы Римского, в контексте внешней и внутренней политики Византии середины IX в. *Византийский временник*, 59 (84), 116-128.

Уханова, Е.В. (1998). Служба св. Клименту, папе Римскому, в контексте крещения Руси великим князем Владимиром. *Труды ГИМ*, 100, 143-153.

Флоря, Б.Н., ред. (1981). Житие Константина. В *Сказания о начале славянской письменности* (сс.70-93). Москва: Наука.

Франко, І. (1981). Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди. В Іван Франко. *Зібрання творів у 50-ти томах*, т.34 (сс.7-347). Київ: Наукова думка.

Хабургаев, Г. (1994). *Первые столетия славянской письменной культуры*. Москва: Издательство МГУ.

Dressel, A.R.M., ed. (1859). *Clementinorum epitomae duae*. Leipzig: J. Heinrichs.

Dvornik, F. (1962). *The Slavs in European History and Civilization*. Rutgers University Press.

Ellis, F.S., ed. (1900). Jacobus de Voragine. *The Golden Legend or Lives of the Saints*, vol 6. London: Dent.

Jones, F. S. (1982). The Pseudo-Clementines: A History of Research, *Journal of Early Christian Studies*, 2.1, 14-33.

Migne, J.-P., ed. (1857). S. Clementis epistola ad Corinthios. In *Patrologia Graeca*, vol.1 (col.199-329). Paris: Imprimerie Catholique.

Paschke, F. (1966). *Die beiden griechischen Klementinen-Epitomen und ihre Anhänge*. Berlin: Akademie-Verlag.

References

Dressel, A.R.M. (Ed.). (1859). *Clementinorum epitomae duae*. Leipzig: J.Heinrichs.

Dvornik, F. (1962). *The Slavs in European History and Civilization*. Rutgers University Press.

Ellis, F.S. (Ed.). (1900). Jacobus de Voragine. *The Golden Legend or Lives of the Saints*, vol. 6. London: Dent.

Floria, B.N. (Ed.). (1981). Vita of St. Constantine, *Legends on the Beginnings of Slavic Literature*. Moscow: Nauka, p.70-93.

Franko, I. (1981). St. Clement in Chersonese. Notes for the History of Ancient Christian Legend. In Ivan Franko. *Collected works in 50 vols*, vol.34 (pp. 7-347). Kyiv: Naukova dumka.

Jones, F. S. (1982). The Pseudo-Clementines: A History of Research, *Journal of Early Christian Studies*, 2.1, p.14-33.

Khaburgaev, G. (1994). *First centuries of Slavic literature*. Moscow State University Press.

Lavrov, P.A. (Ed.) (1911). *Literary monuments of Christian Chersonesus*. vol.2. *Lives of the Saints of Khersones in Greek and Slavonic Literature*. Moscow: Lyssner Press.

Margolina I. (2001). *St. Cyril's church in the History of Mediaeval Kyiv*. Kyiv.

Meshcherskiy, N. (1995). Art of Translation in Kyivan Rus'. In Nikita Meshcherskiy. *Selected works* (pp. 246-271). Saint-Petersburg State University Press.

Migne, J.-P., ed. (1857). S. Clementis epistola ad Corinthios. In *Patrologia Graeca*, vol.1 (col.199-329). Paris: Imprimerie Catholique.

Nikitenko N.M. (1996). Sanctuary of Chersonesus. In *Problems of Archeology and History of Bosphorus* (pp. 93-95). Kerch.

Nikitenko N.M. (2016). Image of St. Clement of Rome in the Mosaic of Sofia of Kyiv. *Our Crimea*, 2, 134-143.

Д. Морозова. Сирійський роман про св. Климента Римського...

Nikitenko N.M., Korniyenko V.V. (2014). *Gathering of the Saints of Sofia of Kyiv*. Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine.

Paschke, F. (1966). *Die beiden griechischen Klementinen-Epitomen und ihre Anhänge*. Berlin: Akademie-Verlag.

Tkachenko A., Vinogradov A., Turilov A. et al. (2015). St. Clement of Rome. In *Orthodox encyclopedia*, vol. 2 (pp. 413-462). Moscow.

Ukhanova, Y.V. (2000). Discovery of the Relics of St. Clement, Pope of Rome, in the Context of the Foreign and Domestic Policy of Byzantium in the Middle of the 9th Century. *Byzantine Chronic*, 59 (84), 116-128.

Ukhanova, Y.V. (1998). Vigil to St. Clement, Pope of Rome, in the Context of Vladimir's Baptizement of Rus. *Proceedings of State Historical Museum*, 100, 143-153.

Vereshchagin Y.M. (1996). Discovery of the Relics of Clement of Rome. In Yevgeny Vereshchagin. *Christian Literature of Ancient Rus*. (cc.176-184). Moskow, 1996.

Vereshchagina N.V. (2011). *Clement of Rome – Heavenly Protector of Kyivian Rus*. Odessa: Astroprint.

Vereshchagina N.V. (2019). *Christian Cults and Relics of Ancient Kyiv (end of X - first third of XIII century)*. Odessa: Astroprint.